

ACTES DEL XXè CONGRÉS D'HISTÒRIA DE LA MEDICINA CATALANA. Vic. Juny 2018

ELS SÍMBOLS DE LA MEDICINA I LA FARMÀCIA.
LA SERP ENTRE LA VIDA I L'ASTÚCIA. EL BÀCUL I LA COPA:
SAVIESA I CONTINGUT

YLLA-CATALÀ i GENÍS, Miquel

Els símbols que s'han utilitzat al llarg dels temps i en totes les cultures per mostrar l'acció benèfica d'aquestes dues activitats que lluiten per millorar la salut dels mortals són variats i fins podem dir nombrosos. Tanmateix, no hi ha dubte que els que més s'han imposat per la seva antigor i el seu valor com a signe han estat les representacions en que hi trobem presents : la serp, el bàcul o la vara, i la copa. La mitologia, és a dir les divinitats, i fins la història avalen aquesta afirmació.

LA SERP

La serp, animal relliscós de l'orde dels ofidis molt abundant i variat en la natura, té uns orígens ancestrals des del període Cretàcic, en podem trobar avui a la natura quasi cinc cents gèneres i tres mil espècies. D'antuvi li podem donar una qualitat singular per l'ambivalència que arreu mostra entre el favor i el perjudici, entre la veneració i el rebuig. La trobem present en el paradís terrenal on a més d'adjudicar-li un rol diabòlic se'n fa un elogi dient que és el més astut de tots els animals. Si fem una aproximació ràpida a les diferents consideracions a aquest rèptil trobarem que: els fenicis la denominaven com el dimoni bo, els egipcis la varen divinitzar, el romans i els grecs hi veien l'emblema de l'eternitat, en l'orient llunyà era un animal sagrat, a l'Índia la trobem salvaguardant el poder de

les energies negatives, a la Xina com a protectora en general i inspiradora de les arts marçials, i en l'Amèrica precolombina era venerada i protegida per les cultures Maya i Asteca. Fins també cada país, cada cultura ha tingut en consideració una espècie concreta del rèptil, generalment la més coneguda i abundant en el seu entorn. Els indis americans rendiren tribut a la serp de cascavell, els de l'Amazones a

l'anaconda, els budistes a la cobra i els babilònics a la pitó i al drac monstruos. També juga en la seva acceptació l'atribut que se li aplica, les grans serps com la boa i la cobra assumeixen tasques de protecció i vigilància, mentre que quan l'animal és divinitzat com passa amb la colobra o serp de cascavell i amb l'escurço agafen un protagonisme divers.

Els especialistes acostumen a donar quatre valors simbòlics a les serps: Fertilitat i renaixença. Ja que l'animal seguint els cicles de la natura desapareix amb els freds i retorna en primavera, també canvia la seva pell donant la sensació que es rejuveneix i no mor mai. Defensa, se la presenta com a guardiana d'Institucions, personatges i edificis. És un animal perillós, el seu verí pot ésser mortal. A Babilònia les quatre avingudes que conduïen al Temple de la divinitat estaven guardades per serps. Venjança, atribut semblant a l'anterior amb ressons bíblics que després comentarem. Conseqüència de que l'animal generalment no mossega si no es abans atacat o castigat. Verí i medicina. Com tots el productes biològicament actius la seva metzina segons la dosi pot ser beneficiosa i curativa o fatalment perjudicial.

Aquesta ambivalència que s'apunta en els seus atributs la podem veure representada en l'Estela de la deessa Meresquer del segle XII aC., avui al museu de Louvre, venerada a Deir El-Medina. Quan la serp apareix arrossegant-se a punt de mossegar és malèfica i quan es mostra alçada és una divinitat benèfica, fins la deessa tenia ja en aquella antigor el poder de guarir als perjudicats per l'acció fatal de la mossegada del rèptil.

Amb tot, centrats en el nostre entorn marcat per la cultura judaica i grecoromana trobem dos espais on les serps tenen un relleu variat i singular que ens ajuden a argumentar i justificar el perquè de la seva presència en els símbols de la Medicina i la Farmàcia. Aquests àmbits són el llibre de la Bíblia i la mitologia clàssica.

Ja hem fet constar com en el Gènesi, primer llibre de la Bíblia, a la serp després d'un elogi li toca fer un paper diabòlic en el que no deixa de fer us de la seva astúcia, però amb la seva acció es guanya un anatema del Creador. Si continuem atents al contingut d'aquest primer llibre, molt ocupat en justificar genealogies, ens trobarem que la serp no torna a sortir. Amb tot, a l'hora d'explicar-nos el diluvi en temps de Noè, quan els diferents animals entren o surten de l'arca, el text no es cansa de repetir que no hi falten els animals que s'arrosseguen per terra. Intent definitiu que la nova creació que sortí després de la gran mullena no es volia perdre cap de les qualitats i atributs que aquests animals posseïen.

Molt diferent és quan entrem en el llibre de l'Èxode en el que fins i tot en alguns passatges trobarem a la serp associada a la vara o al bastó. Però el que cal destacar en la història de Moisès, és que malgrat les malediccions del Creador al jardí de l'Edèn el nostre rèptil agafa

ja d'antuvi un simbolisme i fins una significació diferent. En el capítol 4, com a signe de la missió que Déu li encomana, Moisès converteix el seu bastó en una serp que retorna al seu aspecte inicial quan el profeta l'agafa per la cua. La serp pren aquí el signe de poder associada al bastó doncs se'ns diu que Moisès tornà cap Egipte i portava a la mà el bastó de Déu. Quan amb el seu company Aaron fa la petició al faraó que deixi sortir al poble de l'Egipte és repeteix el prodigi i el bastó es torna una serp i quan els savis del faraó fan el mateix encanteri la serp originada amb el seu bastó engoleix les serps producte de les maquinacions dels egipcis i del seu poder de fetilleria. El bastó amb tot el seu simbolisme precedeix a l'aparició de les deu plagues amb que Déu castiga als egipcis i es converteix en l'eina que acompanya a Moisès en la conducció del poble a la terra promesa. A la resta del llibre, al detallar el contingut de la Llei sols podem apuntar una consideració negativa pels rèptils al incloure'ls entre els animals impurs. Però la referència més destacada a la serp la trobem en el llibre dels Nombres.

En aquest llibre (Nm 21, 4-9) se'ns explica que com tantes vegades els israelites parlaven malament de Moisès per les peripècies i la manca de bons aliments que passaven al desert, i el Senyor els envià per punir-los serps verinoses que els picaven.

Penedits, acudiren al profeta demanant la seva ajuda. Moisès pregà a Déu, aquest l'escoltà i li manà fer una serp de bronze i posar-la dalt d'un pal en forma d'estendard. Els que havien estat mossegats si miraven la serp eren guarits. Aquesta és la imatge del rèptil de bronze un cop enlairat esdevé un antídote miraculós i guaridor. Es tracta d'un esguard de fe que guareix i reconcilia, molt en la dinàmica bíblica, més enllà de fórmules màgiques i esoterismes.

Segons sembla el rei David va trobar aquest estendard al santuari de Jerusalem i allà és va quedar, al Temple, com objecte de culte i es va consolidar com a signe guaridor a la consideració del poble. Un poble que pels contactes que tenia amb les poblacions veïnes i per la seva idiosincràsia era molt donat a la idolatria i a adorar els animals, recordem com a mostra l'episodi del vedell d'or a la muntanya del Sinaí. Cinc segles més tard, el rei Ezequies en un intent purificador d'eliminar signes d'origen cananeu feu trossejar la serp d'aram ja que els fills d'Israel li cremaven ofrenes i confonien amb la divinitat (2Re 18.4). Aquesta acció feu que la seva memòria quedés amb el temps sols com un signe mosaic, record del seu pas pel desert i no com objecte digne d'adoració. Altres llibres de la Bíblia així ho esmenten i fins en el nou Testament Sant Joan i Sant Pau en fan ús pel seu valor com a metàfora i com a signe. Diferents autors analitzen aquesta peça i detallen la singularitat simbòlica que aporta puig associa un element animal, la serp, a un element vegetal, el bastó, i al mateix temps a un material vegetal la

fusta i a un material metàl·lic, el bronze. La serp aixecada ja no està en contacte amb la terra, és domesticada i així esdevé útil i el bastó indica una capacitat de direcció i de poder que li dóna sentit. Les virtuts de l'animal, el vegetal i el mineral s'ajunten per donar al conjunt un sentit nou. Reflexió que podem utilitzar en ulteriors usos de la serp i el bastó com a signe de salut i de vida, com a símbol de la Medicina i la Farmàcia.

Per aquesta evolució la serp va des de la seva acció de temptar en el Paradís fins a l'acció guaridora en l'estendard, i referma la seva ambivalència. El fet és que no sempre el rèptil és l'animal esmunyedís que s'arrossega per terra, sinó que en els textos bíblics adopta diferents formes i denominacions fins a concretar en els darrers llibres que l'esperit del mal, el diable, s'identifica amb un dragó de proporcions immenses, sols dominat pel poder del Déu del cel. Els llibres sapiencials i els profetes fan us d'ambdós conceptes amb predomini d'utilitzar el poder del seu verí.

Recopilant els diferents tipus de serps bíbliques podem trobar: a) la serp, el rèptil que s'arrossega i que mossega quan es sent amenaçat. b) Serps llegendàries i mitològiques, animals poderosos, mostres dracs i rèptils que habiten als abismes i corren pels deserts. Són forces malignes disposades a pervertir al humans. c) Serpents celestials, àngels guardians de les altures que custodien la divinitat d) la serpentina d'aram que hem comentat en el llibre dels Nombres e) la serpentina de les faules i els relats mitològics, signe dels batecs més pregons de la ambigüitat humana que desvetlla l'oblit de Déu i de la seva història de salvació. Tots aquests significats i atributs ajuden a donar contingut i justificar la presència de la serp en els símbols que comentem.

A l'Olimp estatge preferit del déus, les coses eren molt diferents. La situació amb que ens presenta el tema la mitologia clàssica, un cop assolida una certa estabilitat, ja és el resultat d'unes lluites ferotges on hi juguen personatges singulars que pretenien dominar el món. Si partim de Zeus pare dels déus, Júpiter pels romans, malgrat se li reconegui una autoritat com a sobirà dels déus, les divinitats que el rodegen i completen la família divina estan, no podia ser d'altra manera, en lluites constants i fent ús de totes les passions, cobejances, desitjos... qualitats i defectes que veiem en els humans. Si esguardem tots els déus

de la primera generació trobarem que alguns d'ells encarnen valors universals com: Minerva la saviesa, Apol·lo la poesia i la música, Venus la bellesa i l'amor, Ceres les collites de la natura i Mercuri el comerç. No trobem cap divinitat que tingui com a fi prioritari protegir la salut malgrat sigui sempre un bé desitjat i sovint incorporat a altres atributs. La serp, el nostre estimat rèptil la trobaríem en un afer d'Apol·lo que mata a la serpentina Pitó que devastava els camps de Tessàlia i segons se'ns explica es tractava d'un déu que coneixia les virtuts de les plantes remeieres amb les que no va aconseguir fer reviure el seu amic Jacint. També podem trobar la serp que intervé amb les seves picadures com a fatalitat

o càstig en històries divines. Un altre déu, Mercuri, l'emissari, viatger incansable i promotor del comerç té un atribut conegut com "el caduceu" en el que hi trobem dues serps enfrontades, que en alguns llocs s'ha pres com a emblema mèdic, al nostre entendre sense massa fonament i que fins alguns han confós amb el signe d'Esculapi que del que de seguida ens ocuparem.

Cal arribar a la segona generació de divinitats i entre els semidéus per trobar que el preuat bé de la salut és un atribut del que té cura Asclepi, Esculapi pels romans, que divinitza no pas sense problemes aquesta protecció que els seus fills Higia, Panacea, Podalir, Macaó i el seu nét Titane continuaren i dignificaren.

Esculapi era fill d'Apol·lo i de Coronis filla de Flegias rei dels Lapites que vivia prop del llac Beode. Compte la llegenda que el déu la va cobejar i convertir en la seva amant deixant-la embarassada sota la vigilància d'un corb blanc. Però Coronide tenia ja de temps una passió secreta per Isquis fill del rei d'Elat. El corb avisà a Apol·lo de la traïció de la noia. Apol·lo maleí al corb per no haver-ho impedit i el feu tornar negre com tots l'hem ja conegut. Al mateix temps també va demanar a la seva germana Artemis que el vengés i aquesta descarrega les seves fletxes matant a Coronide. Apol·lo lamentà el fet, però no va poder retornar la vida a la noia, si en canvi va recuperar el seu fill del ventre de la seva mare. Aquest ja de petit fou donat al centaure Quiró perquè l'instruís en el coneixement de les plantes remeieres i en l'art de curar els malalts, habilitats de les que ell com a déu ja tenia coneixements. L'aprenentatge del noi fou tan profitós que aviat va superar el seu mestre i s'acredità com el millor guaridor que fins aquell moment s'havia conegut. Acompanyà als Argonautes en l'expedició a la Colquide amb valuosos serveis. No satisfet amb aquests èxits començà a retornar la vida als que havien mort. Gosadia que alertà al déu Plutó ja que se li buidaven els inferns, i aquest es va queixar a Júpiter que amb un llamp va matar a Esculapi. També s'afirma que després li retornà la vida i es va establir a Epidaure, lloc on s'instaurà el seu culte i on exerciren la medicina els seus fills i les seves filles. Se'l venerava a Atenes, Corint i Pèrgam la ciutat on va néixer Galè. Els grecs l'anomenaven Asclepi i els romans Aesculapi d'on va evolucionar el nom fins Esculapi que és el que ens ha arribat. A Esculapi se'l representa amb la companyia d'una vara o un bastó que porta enrotllada una serp generalment *Columbus longissimus* de color groc i negre que encara avui es troba en les runes dels temples antics.

Seguint amb la llegenda, s'explica que estant Esculapi a casa de Glauc, fill de Neptú i de la nimfa Nais, que es trobava mortalment ferit per un llamp, entra a la casa una serp que el metge va matar amb el seu bastó. Una altra serp va entrar a la cambra on es trobaven portant a la boca unes plantes amb les que va fer reviure la serp morta. Esculapi va aprendre la lliçó i de la mateixa manera

va poder curar al malalt. El bastó, la serp i les plantes s'havien convertit en quelcom més que un fet evident, eren ja tot un símbol.

El fills d'Esculapi: Podalir i Macaó varen actuar com a metges al costat dels grecs en la guerra de Troia i les seves filles Higía i Panacea les trobarem de nou com a preparadores de remeis.

El centre d'Epidaure va ser un dels centres mèdics amb més fama de l'antigor, s'acredità en l'epidèmia que assolà el país al segle IV abans de Crist, els seus sacerdots /metges anomenats Asclepiades i les seves vestals aconseguien la millora de la salut amb tota mena de remeis i artificis i ginys. El culte a Esculapi i la seva llegenda van arribar a Atenes, Corint, Cos lloc de l'escola d'Hipòcrates, i Pèrgam

ciutat nadiua de Galè pare de la medicina amb base científica amb progressiva separació de la pràctica mèdica de l'estadi sacerdotal, i fins trobem que aquesta veneració al déu de la Medicina es propagà a tot l'imperi romà i arribà a les nostres terres.

LA VARA O EL BASTÓ

Ja hem vist com la vara o el bastó acompanya sovint a la serp, però cal afegir que per ell mateix assumeix altres propietats o atresora signes que val la pena considerar. Si continuem referint-nos als espais bíblics i mitològics podem apropar-nos a aquest significat. En la Bíblia el bastó manté la pluralitat d'atributs a voltes també contraposats: Poder. Domini, autoritat, saviesa, pasturatge, confiança i fermesa, però també eina de càstig, ceptre dels malvats, es trenca el bastó quan es trenca un pacte..., i un concepte un xic insòlit i diferent: la vara d'amidar distàncies de la que fan ús el profeta Ezequiel i l'apòstol Joan el l'Apocalipsi, on també la vara té un domini del progrés del riu sagrat que surt del temple. De molts d'aquests conceptes i atributs en gaudeix la medicina.

El bastó acompanya sempre a Moisès, des del primer encontre amb Déu al Sinaí, sempre porta la vara de Déu que es converteix en l'eina imprescindible que li dóna saviesa i poder de convenciment pels seus variats prodigis que Déu li atorga per conduir amb èxit el seu poble, i amb el bastó de Déu a la mà fa tota mena de meravelles que demostren aquesta protecció divina, i Aaron, portaveu del profeta, com ja em vist, disposa també del seu singular bastó miraculós. Amb una ordre del bastó les aigües del mar es separen perquè pugui passar el poble i el mateix bastó i amb la mateixa finalitat Josué fa parar el corrent del riu Jordà. És amb el bastó que tocant la roca Moisès fa sortir l'aigua perquè pugui beure el poble

assedegat. També semblantment, el cap de cada tribu dels fills de Jacob porta una vara, així floreix la vara d'Aaron. Uns atributs i facultats que després es repeteixen en els Jutges, els reis i els profetes que regeixen i sensibilitzen el poble amb els missatges divins. En els escrits sapiencials la vara és signe de serenitat i consol : Tu Senyor, ets vora meu; la teva vara de pastor m'asserena i em conforta...(SI 23, 4), i la vara és sovint el símbol del pacte també senyal que quan aquest es desfà el bastó es parteix. També en el ja tan comentat estendard de la serp d'aram la vara al enlairar-la li dóna el poder curatiu i vivificador i fixa una diferència pels rèptils que s'arrosseguen per terra. Fins arribar al nou Testament trobem que a sant Josep segons la tradició li va florir la vara.

Els déus de primer ordre, és a dir Júpiter, Juno la seva esposa i protectora gelosa de la impossible fidelitat del seu marit, i també als seus germans que regnaven sobre la mar, Neptú, i sobre els inferns, Plutó, són les poques divinitats que trobem representades amb una vara o bastó atribuït del poder. D'aquí que agafi més importància quan la vara s'incorpora com atribuït d'Esculapi, signe ja directament relacionat amb l'art de curar i amb les qualitats que demana el seu exercici: saviesa, domini, confiança, poder, que agermanades amb les qualitats de la serp completen el simbolisme que defineix l'actuació mèdica. S'afirma que la fusta de la vara d'Esculapi és de xiprer, arbre sagrat i de gran longevitat. També els nusos que podem trobar en la vara s'interpreten com a símbol de les dificultats de la professió mèdica, i es pot també remarcar que alguns autors donen al bastó una diversificació en branques identificables amb el llorer, per les seves propietats narcòtiques i el roure un arbre també sagrat i mític; pels seus paràsits com els vesc que a voltes s'interpreta com a líquid seminal del vegetal, i perquè amb la remor de l'aire al batre en les seves fulles els sacerdots iniciats interpretaven els missatges que duia el vent i els transformaven en fórmules curatives.

LA COPA

Com ja s'ha comentat els fills d'Esculapi varen continuar i reeixir en el conreu de les ciències mèdiques i en l'art de curar. Donada la complexitat que presentava aquesta habilitat era lògic que apareguessin les especialitzacions i trobem a les seves filles Higíia i Panacea varen singularitzar la seva activitat en el coneixement i la preparació dels remeis, tasques que avui

veiem identificades amb els principals trets de la professió farmacèutica. D'aquí que no ha de semblar estrany que la copa, també anomenada la copa d'Higía amb la serp i tot el seu simbolisme s'incorpori com insígnia i distintiu de la Farmàcia.

Higía en grec significa “salut” el seu nom és va anar imposant com a divinitat de la higiene i la pulcritud condicions sempre associades a la sanitat, atributs inicialment atorgats a la deessa Atenea, però que l'oracle de Delfos acredità a favor de Higía al centre d'Epidaure, en especial després de les plagues de 429 a 427 a.c. que castigaren Atenes i a Roma el 293 a.c.

En honor a la deessa Higía, un artista del segle IV a.c., Arifró de Sicció. va escriure un himne a la seva lloança, i diferents artistes varen esculpir-ne estàtues. Se la representa com una jove que alimenta a una serp que està enrotllada al seu cos i l'ofidi beu d'un vas que li presenta la deessa.

Tanmateix, la copa aporta també per ella mateixa una significació metafòrica que cal remarcar. Tant en la mitologia com en les diferents religions la copa manté i encarna la ja tradicional dualitat que agafen tots els signes. Ho podem observar amb claredat en els relats bíblics: és important en el Sant Sopar però també en la pregària de l'hort és el calze del patiment. En el llibre de l'Apocalipsi la copa d'or és plena de perfums d'encens per la lloança i també els diferents àngels aboquen a la terra les seves copes plenes de les plagues que fereixen sense remei la humanitat rebel. En els llibres sapiencials se'n fa ús amb el millor sentir metafòric:

Que n'ets de bella amiga meva, el teu llombrígol és una copa rodona on mai no manca el vi aromàtic.. (Ct 7, 3) o be; m'has ungit amb perfums, omplés a vessar la meva copa (Sl 23, 5)

La copa acull pel seu contingut com a símbols: el remei, allò que cura i retorna la salut, el servei, l'oferta, el consell, l'ús adient del medicament i de la recerca constant de millora, virtuts que la Farmàcia s'esforça en aconseguir per fer efectiva la seva funció.

En els grans vitralls que podem contemplar en l'amfiteatre anatòmic de l'escola de Cirurgia, avui Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya, que es troben en la part alta de la sala podem veure con en un d'ells està centrat pel símbol de la professió mèdica i l'altra pel de la professió farmacèutica, signe inequívoc de que les dues activitats sanitàries no sols van sempre agermanades sinó que són imprescindibles per poder arribar a un màxim d'efectivitat i servei en la recuperació de la salut.

Retornant finalment a la serp i com a coronament del seu simbolisme; Filó d'Alexandra, filòsof jueu del període hel·lenístic, escriptor del segle primer i contemporani de Jesús de Natzaret, fa uns comentaris amplis sobre la interpretació al·legòrica de la serp en els diferents episodis de la Bíblia; des del Paradís fins a la ja comentada serp de bronze. Per l'autor la realitat humana és dotada no tan sols d'intel·ligència i de sensibilitat sinó

també de plaer. Aquest darrer, el plaer, ha estat comparat amb la serp que pel seu moviment complex, s'enrotlla de cinc maneres diferents que arriben pels cinc sentits i ens suggereix una imatge de satisfacció i placidesa. Atribut que s'adapta molt bé al nostres propòsits quan la serp en els símbols de la Medicina i la Farmàcia guareix i també ofereix el remei i ha aconseguir retornar la salut.